

Ростислав Радишевський

НЕОРОМАНТИЧНА ГЕРОЇКА В ПОЕМАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У ліриці Лесі Українки поступово наростає епічне начало, а головним жанром стає драматична поема. Втім, прикметною рисою всієї поезії Лесі Українки, за винятком хіба раннього періоду, є органічна єдність епічного й ліричного, які часто співіснували в рамках одного твору або циклу. На порозі нового століття, коли виразно проростало епічне обдарування Лесі Українки, поетеса називала себе ліриком *rag excelepe* (насамперед), вважала, що в неї занадто „лірична натура”, здатна лише любити „ліричні нотки”. І. Франко в цей час також називає її талант „сильним”, хоч „не позбавленим жіночої грації і ніжності”¹. Лірико-романтичній натурі Лесі Українки ставало затісно в рамках власне лірики.

Письменниця переходить до ліроепосу, в ліричні твори вплітає драматичні моменти, діалоги, і саме ці форми забезпечували її трагедійне, драматичне сприйняття світу з явним ліричним забарвленням. Цікавою в цьому плані є *Грішниця* (1897), яка уміщена в ряду поезій на громадські теми циклу *Невільничі пісні*. У вірші подано два вузлові моменти з життя героїні: підрив ворожого замку, коли вона, поранена, попадає до рук ворогів, і діалог-полеміку. Грішниця в монастирі-тюрмі з черницею. Майже

¹ І. Франко, *Зібання творів: У 50 т., т. 41*, Київ 1984, с. 520.

в романтично-традиційному аспекті вирішується в творі тема революційного героїзму. У в'язниці грішниця продовжує боротьбу з черницею-наглядачкою та її теорією всепрощення. На кредо черниці „любити людей”, у розумінні схиляння і перед ворогом, ув'язнена зізнається, що й нею володіє почуття любові: „Мене любов ненависті навчила”². В останньому монолозі твору звучить високогуманістичний пафос:

Ніхто не має більшої любові,
Як той, хто душу покладе за друзів³.

Героїчна романтизація образу грішниця-месниці сповнена внутрішньої напруги, оповита трагедійним оптимізмом. Такий же піднесений характер має естетичний ідеал у написаному в часи посилення царської сваволі вірші *Було се за часів „Святої Германдади”...* (1903). Твір відчутно спроектований у переддень революції. Письменниця не називає імені мученика, про якого йдеться у творі, герой сприймається узагальнено, як єретик, спалений на вогні за передову ідею. Духовна сила і велич його насамперед у тому, що він не зрікається своїх переконань і мужньо зустрічає смерть, здобуваючи собі безсмертя. У прометеївському горінні, самопожертві – очищення і майбутнє визволення:

Давайте ще вогню! Вогонь моя відрада,
О, дайте ще, благаю вас, кати!⁴

У цілому жанр поеми займає досить значне місце в творчому доробку письменниці, починаючи з пори літе-

² Леся Українка, *Зібрання творів: У 12 т., т. 1*, Київ 1978, с. 131-138.

³ *Ibidem*, с. 138.

⁴ *Ibidem*, с. 316.

ратурного учнівства. Вже у першій збірці *На крилах пісень* досить помітний потяг до поетичного епосу, який переплітається з ліричним струменем. Тут і „поема в народному стилі” *Русалка* – наслідування романтичних балад раннього Шевченка та фольклорних образно-стилістичних засобів, і переспів слідом за матір’ю біблійного старозавітного сюжету – *Самсон*, і написана ще невправною рукою, порівняно слаба *Місячна легенда*. Нахил до епосу виявився і в укладанні віршів у поетичні цикли. Показово, що у виданні творів Лесі Українки кінця 20-х років цикл *Подорож до моря* був уміщений серед поем.

Більшість поем написано на середньовічні теми і сюжети. Для поета-новоромантика, яким була Леся Українка і поетика якої побудована на контрастах, антитезах, поривах *ins Blaue*, цілком природним був погляд через віки і звернення до історико-культурних епох середньовіччя – романтизму, барокко, які пов’язані між собою спадкоємним перегуком. Повні сходження стиль Лесі Українки в поетиці – антитези, символи-ключі в змалюванні суперечливого світу та умовного героя – мав із барокко і романтизмом.

Влітку 1893 року завершена поема *Роберт Брюс, король шотландський*. Сюжет та історичні джерела, за якими Леся вивчала епоху Роберта Брюса – одного з героїв боротьби шотландського народу проти англійських феодалів-завойовників у XIV столітті, – підказав М. Драгоманов. Він же переповів їй у листі легенду-притчу з павуком, яка стала своєрідним поворотним пунктом у розвитку сюжету і наскрізним образом-символом твору. Шість разів підіймав відважний лицар Роберт шотландських селян проти англійських феодалів, і шість разів повстанці зазнавали поразки. Зневірений ватажок залишає назавжди „край безталанний шотландський” і відправляється в сусідню Ірландію, щоб звідти відплисти на кораблі в хрестовий похід до Палестини. І от в самотній хатині на безлюд-

ному морському березі спостерігав вперту роботу павука, який шість разів безуспішно намагається прикріпити до стіни нитку павутини, і тільки на сьомий це йому вдається. Роберт повертається на батьківщину і знову підіймає шотландців на рішучий, на цей раз переможний бій.

Дбаючи про освоєний за історичними джерелами дух, колорит, життєві деталі епохи, письменниця уникає буквализму, адекватного відтворення конкретної суспільно-політичної ситуації в Шотландії та Англії періоду, що дістав назву „воєн за незалежність” (кінець XIII–перша пол. XIV ст.). Історичний матеріал підпорядковується задумові, художній концепції, підказаній поглядами поетеси на сучасну їй дійсність. Так, Роберт Брюс одержав королівську корону в ході боротьби з англійцями, а не після її переможного завершення, шотландське лицарство не переходило все одноставно на бік англійського короля, шотландське селянство не відіграло вирішальної ролі у звільненні рідного краю, як це бачимо в поемі Лесі Українки. На художній концепції митця відбився як історичний досвід змагань українського народу за своє соціальне й національне визволення, коли панівні класи переходили на бік його душителів, так і погляди М. Драгоманова, який вважав селянство єдиною реальною силою в боротьбі за права українського народу. Його ж погляди, суголосні з поглядами самої поетеси, виразно відбилися в заключних розділах коронування Роберта Брюса і піднесенні ролі громади як добровільної спілки представників селянства, верховної, вирішальної ролі таких громад у державних справах:

Ми тебе королем увінчали,
Ми тебе й розвінчаєм сами,
І коли проти нас ти повстанеш,
Проти тебе повстанемо ми⁵.

⁵ Idem, *Зібрання творів: У 12 т., т. 2*, Київ 1978, с. 52.

Поема *Роберт Брюс, король шотландський* і з погляду змісту, і з погляду форми по праву вважається одним з кращих, мистецьки довершених творів Лесі Українки. Легкий, прозорий вірш, перейнятий інтонаціями фольклорної оповіді, енергійний розвиток сюжету. Певне, свою роль відіграло й те, що письменниця адресувала свій твір масовому демократичному читачеві. Манерою письма, прагненням викластистисло і доступно далекі від простонародного читача історичні події і такі суспільно-політичні поняття, як „народоправство”, „республіка” та ін., поема нагадує популярні брошури для народу, які під ту пору одна за одною виходили з-під пера М. Драгоманова. Недарма поема вперше надрукована в розрахованому на селян журналі галицької радикальної партії „Хлібороб”.

У такому ж стильовому ключі побудована – переважно на антитезах – поема *Давня казка*. Написана в тому ж 1893 році і прочитана з „певним тріумфом” на засіданні „Плеяди”, вона присвячена темі, яка проходить через усю творчість Лесі Українки. Тема ця – роль і призначення мистецтва в народному житті. Тут ще виразніше, ніж у *Роберті Брюсі*, відчутні елементи народної казки, легенди, починаючи від заголовка і вступу. Так підкреслена казкова умовність у змалюванні персонажів і місця дії – „десь, колись, в якійсь країні” – не затіняє порушених у творі злободенних проблем. Навпаки, наголошується на їхній постійності, історичній повторюваності на певних етапах людського життя. Герой *Давньої казки* втілює головні риси митця, гідного свого високого призначення. Володаря казково-умовної країни – графа Бертольдо – супроводжують успіхи до того часу, поки він не пориває з поетом. А пориває тоді, коли підданим графа урвався терпець зносити панську сваволлю та платити „нескінченні мита, панщину, податки”. Поет стає на бік народу, і графські слуги кидають його у в’язницю.

У фінальних строфах поеми некваплива, навіть дещо розтягнена епічна розповідь про давні події в далекій незнаній країні якимсь непомітно переходить в іншу площину, час дії стрімко прискорює свій біг, життя якогось невідомого, навіть без імені, співця, включається в одвічну історичну спіраль. Закинутого в темницю поета страчують, графа вбиває повсталий люд, та графські нащадки перейняли „і пиху його, й маєтки”. Все ніби повертається на круги своя. Давня, а разом з тим і вічно нова казка повниться новим змістом, актуальність якого в пору визрівання революційної ситуації в країні була очевидною.

Серед епічних творів Лесі Українки зразком майстерного перевтілення митця, сказати б, повного переключення на хвилю оповідача, може служити *Одно слово* (1903). Корінний житель Півночі розповідає, як поволі згасав і нарешті помер у його холодному, пустельному краї засланець „чужий”. Розповідь тубільця, примітивно-проста і гнітюче-одноманітна, мов безмежна снігова тундра від горизонту догоризонту, а разом з тим беземоційна, добре передає весь трагізм і безвихідність становища засланця. Дослідники творчості Лесі Українки не без підстав вважали прообразом героя поеми П. Грабовського, що провів більшу частину свого життя на засланні в північних краях і там помер 1902 року, або М. Чернишевського. Можливо, був і реальний прообраз, та якби навіть його вдалося встановити, це мало що додасть до розуміння поеми. Заслання на Північ було нерідким явищем, дорогу туди міряв дехто з товаришів та родичів Лесі Українки (правда, не за Полярне коло, а ближче), серед них Олена Косач та близький друг Косачів Микола Ковалевський. Хоч само собою зрозуміло, що й про Грабовського чи то Чернишевського Леся Українка все добре знала. Так, у редактованому І. Франком журналі „Жите і слово” 1896 року була опублікована стаття Грабовського *Из дневника невольника*, яка перегукується з поемою *Одно слово*.

Чого-чого, а тюремних мотивів не бракує в дожовтневій українській поезії, починаючи від Шевченка і кінчаючи Грабовським і Лесею Українкою з її *Невільничими піснями*. Можливо, саме бажання уникнути самоповторення, висвітлити загалом традиційний мотив з художньо нетрадиційної точки зору відіграло свою роль у виборі форми, стилістичної манери *Одного слова*. Невдовзі письменниця знову звернулася до неї. У такому ж ключі написана поема *Се ви питаєте за тих...* (1906), де теж фігурують тубільці з Півночі – якути – тільки персонажами виступають двоє солдатів, а оповідь веде їх товариш по службі, не „інородець”, як тоді говорили, а звичайний собі рядовий служака з корінного населення Російської імперії. Відірвані від милого їхньому серцю рідного краю, не витримують казармених порядків, муштри – стріляються. Тут нелюдська система грубого насильства, зневага до людських прав розвінчується і засуджується не прямо, а опосередковано, устами такого ж упослідженого, як і молоді якути, але вже призвичаєного, зламаного, морально покаліченого нею. Солдат, на очах якого визріла і розігралась трагедія, не розуміє своїх співбратів, щиро дивується, чого не вистачало „дику-нам-якугам” там, де досить „їсти-пити”, інколи дають цукру й чаю і б’ють, на його погляд, „по-людському”, терпимо. На зображуваний злочин супроти людини накладається відсторонено-байдуже ставлення до жертв того злочину представника маси, безпосереднього оточення, яке мусило б бути солідарним з братами по нещастю. Завдяки цьому зримо вимальовується вся глибина морального занепаду цілого суспільного стану, в даному разі армії. На жаль, цей твір з невідомих причин лишився в архіві письменниці і був опублікований у радянський час.

Візьмемо *Вилу-носестру* – найвище досягнення з-поміж поем Лесі Українки. Поема не датована, опублікована в грудневій книжці „Літературно-наукового вісника” за

1911 рік. Одначе переконливі текстологічні дані (водяні знаки на папері автографа, дати іншихвіршів на такому ж папері) засвідчують: 1901 рік, влітку. Та й сам зміст, художня атмосфера *Віли-посестри* пов'язують її саме з цим періодом. 1901 рік, після смерті Сергія Мержинського у березні, хай ще кілька місяців пізніше, але ніяк не раніше.

Щоб зрозуміти поета, треба піти в його країну. Щоб глибше проникнути в його духовний світ, треба пройти його життєвим шляхом. Образний ряд, ритмомелодика *Віли-посестри* послідовно витримані в дусі південнослов'янського епосу, добре відомого Лесі з дитинства, а з другого боку – гармонійно злиті з найпотаємнішими інтимними переживаннями під свіжим враженням смерті друга-побратима (наскільки відповідав даний образ ідеалові – то вже інше, теж вічне питання). Героїня переживає внутрішній конфлікт між особистим почуттям і патріотичним обов'язком. Віла звільняє з турецької в'язниці юнака-побратима, але не в змозі повернути йому колишньої мужності для боротьби. Вона з болем у серці виконує його прохання, робить „останню послугу” – вбиває власного рукою.

У поемі відбився не тільки „зоряний час” у житті поетеси, а й місце написання чи принаймні виникнення й оформлення задуму. Ми знаємо, що 1901 року з середини травня до середини вересня Леся Українка жила в Буковинських Карпатах. Твір перейнятий колоритом Карпат, жодного разу не названих, але таких близьких природою і рельєфом до Боснії і Герцеговини. Двічі зринає в тексті локальне карпатське – „полонина”. На полонині ховає віла – міфічна гірська істота – мертвого побратима, образ полонини влітається у „дивовижний”, за виразом Максима Рильського, заключний акорд поеми про безсмертя борців за свободу:

Ходять в горах світляні веселки,
по долинах оживають ріки,

в полонинах трави ярі сходять,
і велика понадхмарна туга
нам на землю радістю спадає⁶.

Ніби менше трагічного й героїчного міг дати Лесі Українці середньовічний сюжет про Трістана та Ізольду. Однак поетеса в своєму творі *Ізольда Білорука* (1912) розробила його оригінально, по-своєму. В центрі твору став другорядний образ Ізольди Білорукої (королівна перетворилась на просту селянську дівчину) і трагічна борня двох жінок за серце коханого Трістана. На цей раз основним для Лесі Українки було піднесення людської гідності, духовне возвеличення малої людини, показ її безкомпромісності в боротьбі за здійснення поставленої мети.

У 1914 році українська громадськість відзначала 40-ліття письменницької праці І. Франка. До дати готувався присвячений ювілярові збірник. На початку 1913 року, незважаючи на тяжкий стан здоров'я, в далекому Гелуані, під небом Єгипту, вона підготувала для збірника *Триптих*, який складався з апокрифа *Що дасть нам силу?*, легенди *Орфесве чудо* і казки *Про велета*. Щоб глибше зрозуміти *Триптих*, треба пам'ятати, що всією системою образів, художніх алегорій твір спрямований на титанічну постать великого трудівника і подвижника – І. Франка. Триптихом у давні часи називали ікону в церкві, що в свою чергу складалася з трьох ікон, темою й ідеєю пов'язаних між собою. Потім ця назва перейшла на кожний твір мистецтва, побудований за подібним принципом. В апокрифічній, тобто відсутній у канонічному тексті святого письма, євангельській легенді змальований страдницький шлях „сина чоловічого” на Голгофу з „важким занадто”, „нетесанним, сирим та сукуватим”⁷ хрестом на плечах. Нещасний

⁶ *Ibidem*, с. 91.

⁷ *Ibidem*, с. 105-109.

упав знесилений під хрестом, і майстер, звичайний ремісник-поденщик, що тільки вчора витесав знаряддя муки, не знаючи, кому він призначений, підняв хреста і поніс далі. Моральний обов'язок, почуття власної причетності і власної вини підносить його дух і веде на подвиг.

У легенді *Орфеєве чудо* використаний один з варіантів старогрецького міфу про співця Орфея. Разом з товаришами він зводить мур, щоб захистити рідне місто від близького нападу ворога, і коли знесилене вкрай товариство покинуло незавершену працю, Орфей чарівною грою флейти скликає людей, і ті добудовують стіну. Мистецтво, так само як і моральний обов'язок (названий у філософській системі німецького філософа Іммануїла Канта „категоричним імперативом”) – теж вища сила і може підіймати людину, коли вона лишається людиною, на, здавалося б, неймовірні звершення і подвиги.

Ідея подвижництва, самопожертви заради утвердження людяності й справедливості, любові до батьківщини – одна з провідних у творчості Лесі Українки, починаючи від ранніх поезій (*Contra spem spero!*, *Сон* та ін.) і закінчуючи *Триптихом*.

Завершує *Триптих* поетична обробка народної казки *Про велета*, відомої у варіантах. Провідна думка твору тут розкривається в інших аспектах, на іншому літературному матеріалі. Цей твір можна було б назвати лебединою піснею Лесі Українки. Образ народу-велетня асоціюється з борцями нового революційного піднесення, які обов'язково здобудуть перемогу:

І встане велетень з землі,
розправить руки грізні
і вмить розірве на собі
усі дроти залізні⁸.

⁸ Ibidem, с.123

Доречно нагадати, що цю казку Леся Українка згадує у листі до І. Франка, писаному в січні 1903 року, за десять літ до появи *Триптиха*: „...Ви, певне, знаєте легенди про в'язнів-богатирів. Ото сидить такий в'язень у темниці не рік, не два, і здається йому, що він осліп, але то сліпа та ніч, що навколо нього; і здається йому, що він старий, але то стара та в'язниця, що ховає його; і думає він, що його кайдани все міцні, але кайдани давно їх власна ржа переїла, тільки в'язень не вірить своїм рукам і не пробує їх сили. І тільки для того потрібний той якийсь рятівник з-за Чорномор'я, щоб гукнути: „Встань!”, щоб від гуку здригнувся в'язень і щоб розсипались кайдани на руках, і годі вже вільними руками в'язень сам вивалить двері старої темниці і побачить, що є ще світло сонця і для нього... О, яке то щастя бути таким „чорноморцем”, що має голос крикнути: „Встань!”⁹.

Леся Українка мала такий голос, голос глашатая і трибуна, поета боротьби.

⁹ Idem, *Зібрання творів: У 12 т., т. 12*, Київ 1978, с. 16-17.